

Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р.

Кінчачи 1896 року у Львові видання п'ятого тому періодичного письма «Житє і Слово», я помістив на вступі шостої книжки статтю «З кінцем року», яку вважаю потрібним передрукувати ось із якого приводу. Стаття, в якій висловлені були деякі постулати письменника-галичанина до російських українців, викликала серед сих останніх досить живе враження, розуміється, не однакове у різних груп. Одна група, яка можна назвати радикально-національною, що гуртувалася тоді біля адвоката Міхновського, признала потрібним передрукувати мою статтю в Києві окремою брошурою гектографічним друком для пропаганди, певно, що поперед усього моїх, а може, також і своїх ідей. Сей факт викликав велике обурення серед групи тих українських радикалів, що признавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій — українцями. З кружка тих радикалів прислана мені була стаття з полемікою проти моїх поглядів і з докорами, що, мовляв, вороги соціалізму вважали потрібним передрукувати мою статтю для пропаганди своїх ретроградних ідей. Не мавши ані тоді, ані пізніше можливості слідити докладно за розвитком українських кружків та партій, я не можу сказати нічого ближчого про те, які наслідки мала ця невеличка полеміка в їх розвитку; зазначую тільки, що стаття, вимірена проти моєї і підписана буквами Н. С. Ж., була писана рукою відомої, талановитої української поетки Лесі Українки, яка перед тим і по тим не раз давала мені дуже виразні і цінні для мене докази своєї дружньої прихильності.

Як документи маловідомого епізоду непорозуміння між своїми передруковую тут також статтю Н. С. Ж. і свою відповідь на неї, обі друковані в третім випуску «Житя і Слова» за март 1897 р. На четвертім місці передруковую вступну статтю з шостого тому «Житя і Слова» 1897 р. п. з. «З новим роком» як доповнення думок і спостережень, висловлених у статті з кінця попереднього року, і як дальший документ для оцінки тодішніх партійних відносин та індивідуальних настроїв.

Примітки

Подається за публікацією у виданні «Молода Україна» (Львів, 1910. ч.1. С.96-97).

1. З кінцем року

Рік 1896 кінчимо не дуже-то радісно. Не знаю, чи багато мали ми таких років прикрих та мало продуктивних. Усе наше народне життя по сей і по той бік Збруча хоч не пропало і навіть розвивається потрохи, та все-таки похоче радше на річку під льодом, ніж на вільну течію. Живемо немов під обухом, а сей обух, то не стільки зверхній, сторонній тиск, скільки почуття власної безсильності, власного розладу. Нехай і так, що се переходова пора, та в історії, де вічно все йде, все минає, — кожна пора переходова. Та, проте, такої скандальної пори, де б усе йшло до гіршого, ми не тямимо. Бували часи мертвіші і глухіші, та нинішній час тим, власне, сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє назадництво, погорда до власного народу і його думок та ідеалів, лакейське прислужництво, що без сорому в масці політичного *bon sens*, політичної практичності, або бліда безхарактерність, що, мов соняшник до сонця, тягнеться до посад і авансів. Само собою все те не було би ще таке страшне, як би з усіх боків не роблено рівночасно заходів, щоб у народі здушити решту почуття морального, затруїти сумління підростаючих поколінь, зломити все, що могло б бути на перешкоді темним силам, уґрунтувати — бачиться, на віки вічні — панування облуди і кривди людської.

Доки всі такі заходи йшли тільки збоку і стрічали дружне супротивлення всієї українсько-російської суспільності (здається, була колись така пора!), доти нам не було страшно, бо ми могли бути певні, що лихо не ввійде в душу народну і пройде мов вітер поверх води. Та тепер не те. Реакція охопила частину нашої суспільності; зневір'я у власні сили і в силу рідного народу захитало найкращі характери, породило фантастичні бажання — дійти до чогось при допомозі власне тих, котрих ясно виточена і не раз із цинізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього і були й надалі гноєм, на котрім би міг виростати і пишатися перед світом їх пишноцвіт. А з другого боку, життя народне дійшло до того ступеня, де вже не вистарчають ані красномовні проповіді, ані голослівне бажання народних святощів, ані платонічна любов, а треба важкої конкретної праці на різних полях, починаючи від елементарної економічної самопомочі і правової оборони, а кінчачи найвищими вимогами наукової й літературної праці. У всьому цьому ми вже пройшли азбуку і опинилися око в око з вищими вимогами, з запотребуванням більших засобів, подвоєної енергії, вищого ступеня технічного і наукового підготування. Безповоротно минула пора «легкобитів». Написанням однієї вірша або навіть однієї книжки, виголошенням однієї промови, заложенням однієї читальні нікого нині не здивуєш і титулу до безсмертної заслуги не здобудеш. «Систематична праця на кожному полі», — ось що сталося окликом теперішньої доби. Се могло би нас тільки тішити, як би се не був вплив того, що ми зрозуміли, що наші противники ведуть власне таку систематичну працю довкола нас і то або просто нам на шкоду, або на те, щоб нас випередити, затиснути в тінь, збити з місця в загальній конкуренції цивілізаційної праці. А, зрозумівши це, ми мусимо собі сказати: *Friss Vogel oder stirb!*

Або візьмімо всі свої сили до купи і силкуймося встояти в тій конкуренції, або зложімо задалегідь зброю і скажімо собі, що ми сміття і сичка, добра на пашу для інших, але не здібна зеленіти й нове зерно родити.

Певна річ, дотеперішня праця, хоч невеличка, не була марною, та вона ж витворила для підростаючого покоління ще одну трудність. Серед народа розбуджено апетит до просвіти, до духовного і політичного життя. Народ тисячами горнеться на всякі віча і збори, підставляє карк під жандармські кольби, слухає промови, хапає книжки і допитується за щораз новими. «Давайте нам гімназію, ми вже людову школу пройшли!» — говорив перед кількома роками один селянин на віче в Коломиї, а недавно, на віче у Львові, я знов під час одного неfortunного бесідника чув від мого сусіда-селянина слова: «Що він нам азбуку товче? Нам треба правдивої науки!». Коли появиться яка книжечка або брошурка справді цікава для народу, можете бути певні, що швидко розійдеться тисячами. «Коб я ще не вмер і дочекав прочитати по-нашому Дрепера «Війну релігії з наукою», писав нам один селянин, що, не можучи дождатися тої появи, взяв і прочитав того Дрепера по-польськи. Се вже, як бачите, не той наївний, сентиментальний народ, що, мов та губка, приймає все, що йому даси. На з'їзді «Kotek rolniczuch» говорив з кількома російськими селянами, що були на тому з'їзді і вертали з пачками книжечок «Wydawnictwa ludowego». «Та от надавали нам пани, — говорили вони мені. — Ніяково було не брати, ще би вгнівалися. А вже ми по тому викралися та купили собі отих» — і вони показали мені окремо запаковані Драгоманова «Рай і поступ», «Заздрих богів», «Волю віри» та ще дещо з нашої нової белетристики. Мусили викрастися з-під панського ока, бо їх пильно стережено, щоб не заразилися радикалізмом, а вони, проте, повезли його насіння з собою по селах!

Се проява певно що радісна, та для підростаючого нашого покоління вона творить ще одну велику трудність.

Вона ставить до його праці, освіти, енергії та характеру без порівняння вищі вимоги, ніж це було досі. Тут треба величезної маси всестороннього знання, величезної праці й енергії, щоб відповісти тим вимогам і встояти на становищі просвітителя та провідника народного. Вчительство в гімназії чи навіть професорство на університеті вимагає далеко меншого знання і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити якусь одну спеціальність і спокійно та систематично, мов міль, вгризатися в неї; праця над просвітою народа вимагає цілого чоловіка з усіма його здібностями, вимагає найрізноманітнішого знання, а в додатку й відваги, резолютності, ініціативи і здоров'я справді вояцького. А наше рознервоване молоде покоління дуже мало вносить ресурсів до тої важкої праці, яка мусить спасти на його плечі і з якою воно мусить упоратися під загрозою затрати людської подобі.

Зневіра в народ і його сили, зневіра в можливість добитися власною силою кращої будущини — ось джерело всіх тих хитань, помилок і апостазій, яких повна наша історія. Із цього джерела попливло по цей бік Збруча москвофільство, а потім новоерство, підправлене новим курсом, а по той бік Збруча омосковлення, а потрохи також і безполітичне українофільство, з одного, і безнародне народовольство та революційне якобинство, з другого боку. Люди або згори зрікалися голосу в найжиттєвіших справах, або згори признавали, що маси народні в тих справах не можуть забрати голосу і вони самі (революціонери) повинні здобути і дати тим масам до рук усю готову благодать. Нині ми впевнилися, що ті дороги не ведуть до цілі, що ані чужою мовою та літературою не будемо багаті, ані ласкою польських панів та міністрів не будемо ситі, ані безполітична наука не оживить народа, ані безнаукова революція не підійме його. Нині ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народного — освідомлювання і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням у кожному напрямі, отже, не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) — ось що головна мета, яку поклала собі українсько-російська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіма можливими шляхами. А шляхи ті самі собою визначаються потребами життя народного. Тут підходять віча і збори, агітація виборча і праця по громадах, поміч правна і лікарська, публіцистика, газети і брошури. До тої мети мусить підходити й вища література і наукова праця: вона мусить давати арсенал думок, фактів та поглядів для популяризаторів, мусить і серед інтелігенції скріплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації, мусить відновлювати всі кращі традиції нашої минувшини і прищеплювати до них усі кращі здобутки загальнолюдської цивілізації. Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунті; тільки така інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих цього не зробить, ані копиця брошур самих, ані півкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба всего, на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжче буде ворожій силі спинити нас у тім рості.

Наскільки органічно й рівномірно йде сей ріст тепер у нас у Галичині — в те не буду входити. Мені хотілось би висловити тут кілька уваг про те, як мені уявляється теперішнє духовне життя України. Певна річ, не будши тепер на Україні, я не можу говорити зовсім напевно, та будь-що-будь уважаю справу такою важною, що кождий українець по сей чи по той бік Збруча мусить виробити собі про неї якесь поняття, бо вона доторкає самої суті його національного чуття, доторкає будущини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього. Значить, мусить бути й галичанові вільно висловити свою думку про українське духовне життя; думка та, хоч би навіть невірна, все-таки може бути цінною так само, як для галичан цінні були колись критичні думки українців, що міряли нас, так сказати, своїм ліктем і судили про нас, не знаючи зовсім наших обставин.

Отже, судячи українське духове життя з тих праць, наукових, белетристичних та публіцистичних, які виходять з-під пера українців чи то в Росії під цензурою, чи в Галичині, бачимо поперед усього розвій думок у теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересом до конкретних справ. Чи то питання загальнолюдські, чи спеціально-українські підхапуються поперед усього з абстрактно-теоретичного боку: соціалізм з боку матеріалістичного світогляду, зовсім нерозривно з ним зв'язаного, політична реформа з боку федералізму, що в усякім разі може бути тільки дахом великого будинку, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питання української національності з боку вищості українського типу над московським або з боку спеціальної іннервації, що всякому народові надає окремий характер, та тільки, на лихо, поки що лишається в сфері гіпотез. Правда, в цій сфері легко і свобідно буяти, там безпечно, і аргументація pro і contra ні до чого практичного не зобов'язує. Та тільки ж до дійсного життя ті гіпотези і теорії нічим не торкаються, з насущними його проблемами не зв'язані, бо ані теоретичним федералізмом ніхто ситий не буде, ані теоретично виаргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загриє.

Ся перевага теорії і залюбовання в теоріях не випадкове явище; воно — ознака глибокого розриву між інтелігенцією й народом і почуття тої інтелігенції, що вона безсильна і нічогісінько не може зробити для влекшення долі того народу. Сей розрив, мов темна прірва, зіває на нас навіть із таких письменних праць українців, що займаються народом, що дишуть гарячою любов'ю до того народу. Прочитайте хоч би статтю про штунду в «Житю і Слові», навіть статтю про артілі. Без сумніву, статті писані людьми, що люблять свій народ, тішаться його поступом, співчують його стражданням. Та що з того? У авторів видно все те, та при тім видно також, що всі свої відомості про дані явища в житті народа вони брали з газет або з уст інших людей. Близької, живої знайомості з народом тут не видно, то й статті при всій цікавості фактів виходять холодні, нема в них того особистого тепла, що надихає всяке слово чоловіка, особисто знайомого з ділом і з людьми. Щоб відчути різницю, досить буде прочитати статтю про робітничі страйки; тут зараз видно чоловіка, що сяк чи так стоїть близько до справи, про котру говорить і, говорячи про неї, знаходить теплий тон безпосереднього, не теоретичного виміркуваного чуття.

Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложилися, що інтелігентній громаді годі наблизитися до народа, особливо по селах. А я скажу на се: поки інтелігентна громада не зблизиться до народа, не стане з ним заодно, не підійме його до духовних і політичних інтересів, доти й політичні обставини Росії не зміняться. Треба ж зрозуміти, що тут попросту нема іншого виходу і що всяке вагання, всяке опізнення української інтелігенції в такому зближенню велика небезпека для національного розвою, для всеї будущини України.

Чому? Легко зрозуміти з того, що скажу далі, та поперед усього скажу одно: неправда сему, буцімто теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізують інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозуміваються, а не то що на волі, серед непереглядних просторів та степів України. А по-друге: маємо приміри, що інші люди в Росії зближаються до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну. Вкажу на поляків, що зуміли се зробити хоч через половину на легальній дорозі; вкажу на литовців і латишів, що поставили весь свій національний розвій на нелегальну дорогу, друкують свої книжки й газети за границею і проте засипують ними кожне своє село в Росії. Адже ж се також люди, не чарівники! Також під російськими порядками роблять, а не в Англії! Невже ж серед українців, особливо серед молодшої генерації, не знайдеться ніхто, хто б зацікавився сею роботою найближчих сусідів, пройшов у них школу такої роботи і переніс її на український ґрунт?

Говорять нам, що на Україні і загалом у Росії є українські радикали, драгоманівці, чи як вони там себе величають. Тяжко сему повірити. Адже ж найвидніша прикмета поступових думок, се жива праця, організація живих людей. Адже радикалізм усюди, навіть і в Галичині, розуміється не як пусте теоретизування, а як прикладання поступових думок до роботи серед народа, як організування того народу до боротьби за політичні ідеали свободи й справедливості. Де є такі радикали на Україні? Чуємо про групи молодіжі, що спорять над тим, чи слід давати українському мужикові московську книжку, бачимо людей, прихильних нашому радикалізмові, читаємо відозви їх, що, мовляв, складайте гроші на піддержання радикального руху в Галичині. Що про се сказати? Се якась настойка на радикальних ідеях, а не дійсний радикалізм. Хоч і як симпатичні нам особисто ті люди та їх починання, та все-таки мусимо явно сказати їм: не сего треба поперед усього! Галицький радикалізм здвигнувся не грошима, а працею й агітацією серед народа, і ними стоятиме й далі. Робіть, панове, у себе аналогічну роботу, освідомлюйте свій народ — просто, безпосередньо, устами, брошурами та листками, друкованими хоч би у нас та перешварцованими за границею, пробуйте, щоб у вас радикалізм пустив коріння між народом, зробився хоч невеличкою, а громадською, не кружковою силою, то се й для нас буде підмога десять раз більша, ніж ті дрібні грошові підмоги, які тепер ви могли би нам доставити і, котрі замість дійсно поставити нас на ноги, можуть тільки *in infinitum* продовжати нашу обопільну мізерію. Бо у вас вони зродять почуття облегшення, що ось, мовляв, ми сповнили свій обов'язок, чи то пак відкупилися від нього 10 чи 100 рублями, а у нас ослаблюють енергію, піддержуючи надію на посторонню поміч. Радикальний по ідеям і свідомо національний український рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників дасть нам і вам без порівняння більше, бо праця над таким рухом відіб'є у вас охоту до теоретизування, вдесятеро збільшить вашу енергію, породить запал, якого від 1870-х років у вас нема, дасть вам силу і повагу серед поступових і радикальних громад інших народностей, дасть вам живу опору в народі. А й у нас радикальний рух серед вашого народу побільшить віру в свої сили, бо ми почуємо, так сказати, міцну опору за своїми плечима, а при тім наші й ваші радикальні каси розпоряджатися будуть далеко більшими сумами

грошей, значить, дальший хід агітації все більше й більше буде забезпечений.

Не говоріть, що така робота у вас неможлива. Можуть робити її інші, чом же би не могли й ви? Певна річ, «с дозволення начальства» сего робити не можна, та дарма. І нас у конституційній державі начальство не благословило і не благословить на шлях радикальної агітації. Та дарма, вовка боявшися і в ліс не йди. А вже, мабуть, є й між вами люди, що не так дуже бояться того вовка. Я не розумію, як може бути нелегальна дорога чимось дивним, несподіваним або страшним для російського українця, котрий мусить же бачити, що все українство в Росії сам уряд поставив поза рамки легальності. Сам уряд пхає вас на дорогу нелегальної роботи, а ви будете вперто бити лобами об стіну на те тільки, щоб вам було вільно бути легальними? Не бійтеся, уряд добре бачить, де українство могло б бути йому неприємне, і всіми можливими запорами не допускає свідомих українців і української свідомості до народу — а ви будете слати петиції до царя і вести війну з цензорами за дозвіл надрукувати по-українськи книжечку народних оповідань, казок або віршів! Невже се змагання — робота і війна гідна духовного цвіту великої нації? Розділ між українською інтелігенцією і простим народом — ось та стіна, о котру стоїть хоч би сто лобів розтовкти, щоб її розвалити, і поки ви, українські радикали, не зробите хоч одного видного вилому в тій фатальній стіні, поти ані ми, ані ніхто на світі не повірить у серйозність вашого радикалізму.

Ми певні, що в Росії і на Україні не виродилися сильні, енергічні, геройські натури, що зуміють і тут піти на пролом, як пішли Желябови, Кибальчичі і сотки інших українців на боротьбу за всеросійську революцію. Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв, ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено і з яким результатом? Усунули особу Александра II, щоб зробити місце Александрові III. Серце стискається з болю й досади. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і — справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і, може, зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!

Та ще й нині справа не пропаща, бо ще й нині шлях від інтелігенції до простого народу не проверстаний. Народ сам у штундовій організації виробляє свою організацію, дає інтелігенції готові форми, в котрі може вилитися зміст радикального, національно-політичного руху. Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народу, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим

силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і куватиме на нього нові ярма. Бо дурня і в церкві б'ють, а на похилене дерево і кози скачуть.

Примітки

Подається за публікацією в «Житє і слово» (1896, т.5, с.401—407).

Дрепера «Війну релігії з наукою» – Дрепер Джон Уильям (John William Draper, 1811-1882) – американський фізик, хімік та історик. Оригінальна назва твору: History of the conflicts between religion and science (1867-1870).

Драгоманова «Рай і поступ», «Заздрих богів», «Волю віри» – назви брошур М.П.Драгоманова, виданих у Львові і Коломиї в 1892 – 1895 рр. Точні назви двох останніх брошур – «Оповідання про заздрих богів», «Про волю віри».

Желябови, Кибальчичі – імена героїв російської революційної організації «Народна воля», організаторів замаху на російського імператора Олександра 2 (1881).

2. Український і галицький радикалізм

Моя стаття «З кінцем року», поміщена в останній книжці «Житя і слова» з р. 1896, зробила деяке враження в кругах української молодіжі в Росії. Не хочу величатися, бо, як побачите далше, власне у людей, найближчих нам думками враження було некорисне і викликало полеміку. За полеміку можу бути тільки вдячний, оскільки вона посуває наперед порушену мною справу, пояснює зачеплені мною питання. Чи справді робить се слідуюча стаття і в якій мірі, нехай судять читачі, котрих я прошу тільки одне — перед прочитанням укр. полеміки прочитати мою статтю «З кінцем року».

Друкуючи укр. полемічну статтю, я додаю до неї свої уваги в особній статейці. Обі ті статті я міщу під спільним титулом, бо маю надію, що на тім наша суперечка не скінчиться, бо порушені тут питання будуть, певно, цікаві так само для галичан, як і для українців; значить, і з сього і з того боку, може, ще дехто забере голос. Запрошую до сього всіх, кому дорога справа прояснення нашого народного прямування.

Примітки

Подається за публікацією в «Жите і слово» (1896, т. 6, с. 244).

Не так тії вороги, як добрії люди

Цю статтю Лесі Українки, яка є відповіддю на статтю І.Франка «З кінцем року», буде розміщено на сайті пізніше.

3. Коли не по конях, так хоч по оглоблях

Свою відповідь мушу зачати рядом спростовань. Автор полеміки, не знаю для чого, не був ласкав нічого цитувати з моєї статті дослівно, і для того вкладає мені в уста такі речі, які я не говорив.

1. І так, він пише: «Д. Фр. обвинувачує укр. радикалів, що вони мало роблять, мало хочуть робити, врешті, що їх самих мало». Де я се сказав у своїй статті? Не можу знайти сего місця і навіть думаю, що коли б був се сказав, то сказав би велику нісенітницю. Бо коли міг би ще сяк-так сказати, що укр. радикали мало роблять (я й сего не казав, не будши на Україні і не бачивши їх роботи, до чого виразно признався на стор. 101), то вже ніяк не був би в стані сказати, що вони мало хочуть робити, бо для сего мусив би залізти їм у душу. А робити укр. радикалам закид із того, що їх мало, на се треба якогось тупоумного чоловіка. Та й відки я можу знати, чи їх мало, чи багато?

2. Пише полеміст: «Д. Франко тільки раз у раз говорить: «Ось що робимо ми — чому би не мали й ви», а на всі можливі відповіді зарані каже: «Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, а й просто — неправда сьому». І знов я не пригадую і не можу знайти в своїй статті того місця, де би я з самохвальбою говорив: «Ось що робимо ми!». Противно вся перша половина моєї статті показувала масу того, чого ми не робимо або що тільки слабо починаємо робити. Чи я жадав, щоб українці робили око в око те саме, що й ми в Галичині? На стор. 103-й я підчеркнув розрізненість між інтелігентними людьми і простим народом, а далі писав ось що: «Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложилися, що інтелігентній громаді годі зблизитися до простого народу, особливо по селах», і на се відповів далі: «Неправда сему, буцім би то теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізували інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозуміваються, а ми маємо приміри, що інші люди в Росії зближаються до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну». Значить, я ані не клав галичан за примір українцям, ані не приводив «усіх можливих відповідей», а тільки виставив одне скромне і елементарне жадання і старався показати, що воно можливе.

3. Пише полеміст: «Д. Фр. обвинувачує Желябова і тов. за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Фр. чомусь думає, що якби ті люди лишилися на Україні шукати серед селянства національних ідеалів, основаних на вільнолюбних думках, то Україна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля». Ось що значить — полемізувати без докладного цитування! А я по поводу Желябова і тов. писав дослівно ось що: «Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв, ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були проняті, і якби повернули були свої сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, то... справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення». Значить: 1) я Желябову і тов. нічого не закидав, а тільки жалкував, що їх праця вийшла за рамки нашої національності і смерть їх не вийшла нам на користь, 2) я не велів їм шукати ніяких ідеалів серед селянства і 3) не сказав, що вони самі могли б були зробити Україну «свідомою і готовою». Сі три спростовання я мусив зробити на самім початку відповіді, бо коли мій полеміст говорить, що в моїй статті «З кінцем року» та частина, де говориться про українців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що його полеміка в тих уступах, що наведені вище, зложена попросту недоброросовісно. І ще одно: мої уваги про українську інтелігенцію не всі відносилися до укр. радикалів: те, що є на стор. 102, і дальші два уступи статті (стор. 103 і 104) не відносяться виключно до радикалів, а до укр. інтелігенції взагалі. Чому шановний полеміст се промовчав, а потім «побідоносно» показує мені: ось ти оскаржуєш радикалів, а твої стріли падають на інші голови?

На тім я міг би й закінчити свою відповідь, бо з чоловіком, що перекручує і фальшує твої слова і думки, неможлива розмова. Та в статті д. Н. С. Ж. порушено деякі важні питання, цікаві й поза рамками полеміки, то мені здається кінцевим поговорити про них, тим більше що хоча д. Н. С. Ж. й заявляє, що він висказує тільки свої індивідуальні думки, то надіюся, він не заперечить, що ці думки поділяє ширший кружок людей. Се для оправдання дальшої розмови, — бо ж очевидно, стаття д. Н. С. Ж. тоді набирає більшої ваги.

Поперед усього про кінцеву «anzugliche Frage». Вороги радикальної партії гектографували мою статтю і продають її по такій і такій ціні. І що з того? Чи сим вони дали себе знати як вороги рад. партії? Чи подавали до моєї статті якісь уваги, перекрутили її? Нічогосінько! Гектографували і розширюють, значить, силкуються розповсюдити мої думки. Я можу сказати їм хіба спасибі, бо я переконаний, що в своїй статті не сказав нічого такого, що могло би шкодити укр. народній справі ані укр. рад. партії. Докоряти мені за те, що хтось розширює мою статтю, наражаючися за се на небезпеку, докоряти для того тільки, що стаття не подобається одному кружкові, а подобається другому, се, по-моєму, буде більше політика нервів, ніж політика програмова.

Чи укр. радикали для мене міф, як докоряє мені полеміст? Міф не міф, та все-таки справа не дуже ясна. Я не виджу — і тут згори признаюся до незнання людей, кружків, їх взаємин і чого хочете, тільки констатую факт — практично виявлених різниць між укр. радикалами і народовцями старої дати (особливо їх молодшим поколінням), з одного, і соціал-демократами, з другого боку. Правда, в своїх писаннях дехто з радикалів кидає камінням на народовців, та оскільки такі писання доходили до моїх рук і я міг сконтролювати їх, я бачив якусь дитинячу злість або зовсім непереверені доктрини, а не дійсні принципальні різниці. Повторюю, може вони й є, та треба б їх не тільки висловити в одній статті, а й виявити в практичній роботі. Не можу відмовити собі... прикrostі, щоб не привести хоч одну тираду із статті, присланої мені одним радикалом для надрукування в «Ж. і Сл.» — значить, не з приватного листа.

«Народовці суть українські шовіністи а la слав'янофіли, що ненавидять усе російське, на що не раз указував і пок. Драгоманов, а радикали — укр. націоналісти, що великорусів уважають за своїх братів. Народовці думають, що народ великоруський і уряд — те ж саме; ми думаємо, що народ стражде, а уряд гнобить. Народовці кажуть, що великоруські революціонери — наші вороги, і навіть умудрилися знайти централізм і в партії «Народного права» і через се з росіянами лучитися не можуть; радикали думають і роблять навпаки. Народовці — вороги соціальної демократії і не мають взагалі ніякого

економічного принципу, ні програми, а радикали простягають братерську руку соц. демократії і суть самі соціалісти обох напрямків (!) соціалізму. Народовці стоять на принципі «цель оправдывает средства» і через те не признають норм етики, а радикали в своїй практиці стосуються до цього принципу, і, звичайно, вкупі бути не можуть. Народовці — націоналісти і хочуть, щоб усі були такими; радикали не вірять в національність і т. д.»

Так ось які різниці між укр. радикалами: одні люблять сих, другі тих, одні думають се, другі те, але що роблять одні, а що другі — сего не знаємо. А вже така поговорка, що одні держаться етики, а другі ні — даруйте, се ж одна злість і нічого більше. А що значить, що укр. радикали не вірять у національність? Чи вони думають, що національності зовсім ніякої нема? Чи, може, думають, що політична робота може не вважати на яку б не було національність? Чи, може, невіра їх відноситься тільки до української національності, а приймає московську як факт, в котрий не можна не вірити? Так само цікаво б нам знати, до яких се обох напрямів соціалізму зачисляють себе укр. радикали? В Росії йде тепер суперечка між соціал-демократами і народниками, — може, се ті два напрями? А в такому разі, чи кожний укр. радикал належить відразу до обох сих напрямів, чи, може, одна часть належить до одного, а друга до другого, а коли так, то що ж їх в'яже до купи? Не заперечить, мабуть, і мій шан. полеміст, що, маючи перед собою такі заяви укр. радикалів а не знаючи нічого про якусь іншу їх конкретну роботу, мимоволі почнеш вважати їх міфом, а в найліпшій разі чимось таким, що не вийшло із стадії ферментації.

Мій полеміст, певно не без деякого оправдання, докоряє мені за те, що я взявся говорити про укр. радикалів, не знавши їх докладно, і взамін за те береться критикувати галицьких радикалів, котрих він знає ще менше, з котрих знає хіба декого з львівської та віденської молодіжі. Вони не імпонують йому. Вірю сему, та, на жаль, навіть уся та молодіж разом узята не є галицький радикалізм, не є гал. радикальний рух, котрий іде по селах, між селянством, а сего полеміст, як сам каже, зовсім не знає. Та я скажу йому: нехай би гал. інтелігентні радикали були й які дрібні, погані, недотепні, то все ж таки українські через те ліпшими не зробляться. А раз почато дискусію про укр. радикалів і їх задачі та роботу, то добросовісному полемісту слід би трактувати сю тему спокійно і річево, без таких скоків, що ось, мовляв, ви також нам не імпонуєте. Ми й не хочемо вам ані кому-будь імпонувати, а робимо в смирності духа свою роботу і можемо сказати тільки одне, що ся наша робота по-чортівськи заімпонувала нашим справжнім ворогам, котрі отее в різні труби трублять, що в Галичині треба скасувати конституцію, щоб здушити хлопський радикалізм. Ш[ановний] полеміст думає, що в тім мала заслуга гал. інтелігентних радикалів, бо народ, попиханий бідою, сам іде назустріч рад. пропаганді. Можу впевнити його, що коли в яким окрузі з різних причин ненастанна діяльність інтелігентних радикалів зменшиться або зовсім перерветься, то й рух радикальний серед селянства там притихає та розстроюється. Шан[овний] полеміст впевняє нас, що укр. радикали поклали собі метою поперед усього здобути інтелігенцію. Здобути для кого і для чого? Чи для соціалізму «обох напрямків», чи для пошанування принципів етики, чи для невіри в національність? Та хоч би пробували здобувати її й для ідей, удесятеро конкретніших, то

все-таки мені здається, що се не та дорога, яка веде до мети. Ми в Галичині також потратили багато літ праці й заходів на здобування інтелігенції, і можу впевнити д. Н. С. Ж., що здобули тисячі розчарувань і один великий пшик у результаті. Коли розбудите живий і сильний рух серед народних мас, по містах чи по селах, то, будьте певні, що є живого й чесного серед інтелігенції, і без вашого здобування пристане до нього; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народу. Фраза про здобування інтелігенції укр. радикалами є, по-моєму, eine faule Ausflucht, і нічого більше.

Я не без розмислу послав і посилаю укр. радикалів учитися практики агітаційної до поляків, литовців, латишів, грузин і інших недержавних народностей Росії, а не до Дейчів, Стефановичів і тих росіян, що ходили в народ, і дармо мені ш[ановний] полеміст тиче ними в очі. По-моєму, російське ходження в народ, хоч і є героїчне, повне посвячення, було роботою зовсім хибною і безплідною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищення свого сумління, і заразом для пропаганди ідей далеких, вищих понад розуміння народу. Віддатися зтяжній праці серед народу, службі його буденним інтересам вони не хотіли і не вміли; найрадніше йшли на фабрики, та й там небагато що вміли досягнути. Се зовсім не те саме, що у латишів і ін., де сотки інтелігентів без усякої пози на геройство довели до того, що кожний мужик уміє читати і має у руках нецензурну, за границею друковану газету та брошуру, нецензурну не своїм змістом, а головню тим, що надрукована латинськими буквами. Та, маючи ненастанно в руках нелегальну лектуру, народ привикає до політичної самостійності, знає своїх проводирів і чує себе з ними за одне, а рівночасно робиться свідомий своєї національності і свого людського я, виховується і для політики і для цивілізованого життя. І коли я закликав українців до такої роботи, так се між іншим і для того, бо власне з боку декого з тих немосковських організаторів до мене доходили поклики: «Де ж ваші українці? Чому вони не освідомлюють, не організують свій народ? Ми бажали би ввійти з ними в зносини, та, звісно, не з кружками інтелігентів, що не мають ніякого зв'язку з масами народними. А коли ваші укр. радикали зі свого боку не почнуть робити серед свого народу такої роботи, то ми самі почнемо її робити, та тоді вже не прогнівайтесь, коли та робота де в чому вам до невподоби. Ми будемо робити для себе, а не для вас».

Скажу більше: така робота на Україні, серед простого люду, і зовсім не в інтересі української національності і укр. історичних традицій уже робиться і робиться віддавна, систематично та з такими засобами витривалості, посвячення й абнегації, яких половину, дай Боже, укр. радикалам. Я не можу говорити виразніше, хоча мені, хоч здалека, відомі особи й місця, та тільки запитую укр. радикалів, чи знають вони про се? Коли не знають, то передчасно закинули мені таку вже круглу ігнорацію укр. справ, а коли знають і нічого не роблять зі свого боку, то нехай собі самі відшукають назву такої тактики.

Шан[овний] полеміст кпить собі з мене, що я по-старомодному вважаю народом селянство, хлопів, а не всю націю. Mea culpa, спіймався на старомоднім терміні! Думав по-галицьки, а не по-європейськи. Поправляюся і повторюю: укр. радикалам конечно взятися до роботи між укр. селянством, без огляду на те, чи воно вся нація, чи часть нації. Воно маса, воно темне, кривджене, безпомічне, і наші вороги з різних боків роблять заходи, щоб позискати його для своїх намірів. Штундовий рух серед того селянства дав доказ, що те укр. селянство здібне до організації, до праці й високого посвячення за ідеальні змагання.

Коли ж бо дехто з укр. радикалів думає, що не селяни, а міські робітники догідний ґрунт для їх роботи, закидає знов мій полеміст. Во ім'я Господне! — скажу на се, — йдіть між робітників, тільки йдіть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог, а хто друг, бо сим не тільки народу, не тільки інтелігенції, але й кота з-за печі не вивабите і не здобудете. Та я боюся, що й сей заміт не більше як eine faule Ausflucht. От ми надрукували гарну працю про рос. робітницький рух і про київські соц.-дем. видання. Всяке признання для ініціаторів тих видань, тільки де ж там хоч дух пахне укр. радикалів? Де вони були, коли зачиалося се видання? Чи ж не могло би се видання появилися в Москві, Саратові або В'ятці? По чім видно, що сі видання обертаються до робітників, коли не виключно, то певно переважно українців з роду?

Порозумійтеся! Ми бажали б бачити на Україні по селах і містах серед мас робочого народу рух просвітний, національний і політичний, аналогічний до того радикального селянського руху, який іде в руській часті Галичини. То певно не мусить бути і не буде копія з нашого руху, та рух штундовий і національно-просвітні рухи серед інших недержавних національностей Росії доказують нам, що радикальний рух з певними модифікаціями можливий у Росії. Адже ж показався можливим рух соціально-демократичний, що вимагає для себе далеко більшого простору і політичної волі, ніж хлопський рух радикальний. По нашій думці, тільки такий рух може пробудити українську націю в Росії і зробити її силою, може бути гарантією того, що при настанні політичної волі — чи се буде тепер, чи в четвер — з укр. нацією будуть числитися, значить, політична воля пошанує її краєві й національні особливості. Тільки те може бути пошановане, що сяк чи так виступить назверх. Власне те, що в Галичині при настанню конституції русини не підготували собі сили серед простого люду, зупинило на довгі роки розвій національний і підрізало добробут економічний [Ш[ановний] полеміст і тут без потреби вдався в кпини, що, мовляв, галичани дістали політ, волю без власної праці. Так зовсім з неба вона їм не звалилася і, напр., на полі шкільництва вони ще перед 1848 роком таки дещо робили, незважаючи на труднощі і з боку шляхти, і з боку державної адміністрації]. Українці вже тепер у многих поглядах стоять ліпше від галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народу живіші традиції козацької волі. От тим-то нам здається, що можемо від українців вимагати більше, ніж від галичан, і що українці не мусять грішити тими самими гріхами, якими вільно й невільно грішили галичани.

Примітки

Подається за публікацією в «Житє і слово» (1897, т.6, кн.1, с.16—17).

Лавровського туману – П.Л.Лавров (1823 – 1900) – російський публіцист, один з ідеологів народництва.

Плеханівської фразеології – Г.В.Плеханов (1856 – 1918) – російський народник, пізніше марксист.

Дейчів, Стефановичів – Л.Г.Дейч (1855 – 1941), Я.В.Стефанович (1853 – 1915) – визначні народники (зокрема, керівники Чигиринської змови 1877 р.).